

WOJCIECH TUREK

ZYGMUNT BEREZOWSKI (1891–1979)*

Urodził się 17 września 1891 w Potiejówce na Ukrainie. Był synem Wiktora i Marii z d. Wróblewskiej. Po ukończeniu gimnazjum w Białej Cerkwi, od 1912 roku studiował na UJ w Krakowie, gdzie początkowo uczył się na zajęcia z historii literatury prowadzone przez prof. I. Chrzanowskiego, a następnie przeniósł się na prawo. Został członkiem Zet i odtąd pozostawał niezmiennie związany z Obozem Narodowym. W 1914 roku wrócił do Kijowa, gdzie kontynuował studia prawnicze i działał w organizacji akademickiej „Polonia”. W 1915 jako reprezentant polskich studentów w Kijowie spotkał się z R. Dmowskim w Warszawie i w tymże roku został członkiem Ligi Narodowej. W czasie I wojny światowej pełnił liczne funkcje w organizacjach polskich: był m.in. inspektorem Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, członkiem Polskiej Ligi Wojennej Walki Czynnej. W 1917 został jednym z czterech delegatów Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi do Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. Na łamach „Dziennika Kijowskiego” i „Przeglądu Polskiego” zamieszczał pierwsze artykuły polityczne.

W 1919 roku znalazł się jako sekretarz w delegacji PKWnR do Sejmu Ustawodawczego i od tego czasu zamieszkał na stałe w Warszawie. Prowadził sekretariat Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami. Jako działacz Związku Ludowo-Narodowego na III Zjeździe Wszechpolskim (3–4 lipca 1921) wszedł w skład Rady Naczelnej, zaś 27 października 1924 na posiedzeniu Rady Naczelnej został wybrany do 28-osobowego Zarządu Głównego. Znalazł się również w ZG, wybranym 29 czerwca 1926 przez RN. Jednocześnie z powodzeniem ubiegał się o wybór do Sejmu: w 1922 roku został posłem z okręgu Piotrków-

* Prace badawcze nad artykułem były możliwe dzięki pomocy finansowej Gminy Stalowa Wola.

-Brzeziny, natomiast w wyborach w 1928 i 1930 roku uzyskiwał mandat poselski w okręgu wysoko-mazowieckim. W Sejmie rzadko zabierał głos; pracował w Komisji Spraw Zagranicznych.

Po zamachu majowym B. zaczął odgrywać czołową rolę w Obozie Narodowym: jako jeden z organizatorów Obozu Wielkiej Polski, pod koniec 1926 roku wszedł do 6-osobowego Wydziału Wykonawczego i opublikował – na zlecenie R. Dmowskiego – broszurę programową pt. *Polityka zagraniczna* (1927). Kierując się celem, jakim było „dobro narodu”, B. przyjmował – za R. Dmowskim – pogląd, że „naszym głównym wrogiem są Niemcy”, z czego wyprowadzał wniosek, że „kamieniem węgielnym” polskiej polityki powinien być „sojusz z Francją” i jej sprzymierzeńcami (Czechosłowacją). B. uważał, że – obok dążenia do współpracy między państwami Europy środkowo-wschodniej – najważniejsze znaczenie, z punktu widzenia budowy „Wielkiej Polski”, miała kwestia utrwalenia polskiego dostępu do morza, a więc zagadnienie Pomorza, Gdańska, Prus Wschodnich i Litwy. W 1928 roku był jednym z współtwórców Stronnictwa Narodowego, członkiem 18-osobowego Zarządu Głównego (odpowiadał za struktury narodowe w województwie wileńskim i białostockim), zaś od 1935 roku członkiem i sekretarzem – wyznaczonego przez R. Dmowskiego – 40-osobowego Komitetu Głównego, posiadającym z tytułu sprawowanej funkcji – *quasi* sekretarza generalnego – prawo uczestniczenia w obradach Prezydium Zarządu Głównego. KG zbierał się cyklicznie raz w miesiącu, a B. wygłaszał na posiedzeniu programowy referat polityczny. Ponadto publikował oficjalne komentarze na łamach „Gazety Warszawskiej” i „Warszawskiego Dziennika Narodowego”. Jego artykuły ukazywały się również m.in. w „Myśli Narodowej”. Zdaniem J. Giertycha był jednym z głównych redaktorów „Gazety” („WDN”): „urzędującym codziennie w redakcji i piszącym większą część artykułów wstępnych”. Cieszył się uznaniem i zaufaniem R. Dmowskiego, o czym świadczy przynależność do tajnego 16-osobowego Ogniska Głównego Straży Narodowej (1928), a także poufnej „dziewiątki” (1936).

Jako jeden z czołowych przywódców Obozu Narodowego wygłaszał referaty wyrażające oficjalne stanowisko władz partyjnych: 9 listopada 1928 na zebraniu z okazji 10-lecia niepodległości Polski wygłosił referat wraz z B. Wiñiarskim; 6 marca 1929 na Zjeździe Młodzieży Wszechpolskiej w referacie „Ku czemu Polska idzie” przestrzegał przed groźbą radykalizmu „wojskowo-policyjnego” oraz „robotniczo-chłopskiego”; podobne referaty wygłaszał w styczniu i lutym 1929 na konferencjach informacyjno-politycznych SN w Warszawie. Dnia 11 listopada 1930 w trakcie kampanii wyborczej do parlamentu był

na krótko aresztowany na stacji Szepietowo (pow. wysokomazowiecki), gdy udawał się na wiec do Brańska.

Już w 1926 dostrzegał – w wyniku Locarno oraz „upadku” Ligi Narodów – niebezpieczeństwo rozpadu korzystnego dla Polski „systemu wersalskiego” i uważał, że w interesie Polski leży prolongowanie *status quo*. Z tego powodu, aprobował zarówno porozumienie polsko-sowieckie, jak również podpisany w 1934 polsko-niemiecki pakt o nieagresji. W swoich ocenach geopolitycznych nie kierował się względami ideologicznymi, dlatego – choć nie sympatyzował z rządami Hitlera ani komunizmem – był zdania, że należy dążyć do poprawy stosunków z Niemcami i Związkiem Sowieckim. Analogicznie, widział korzyści z zawarcia antyniemieckiego porozumienia z faszystowskimi Włochami i ubolewał, że Wielka Brytania, a zwłaszcza rząd Frontu Ludowego we Francji – kierując się w jego mniemaniu względami ideologicznymi – doprowadziły do wejścia tych krajów w stan konfliktu z Włochami, spychając je na pozycje proniemieckie.

W dniu 14 lutego 1937 wraz z J. Bartoszewiczem i T. Bieleckim występował w imieniu władz centralnych na zjeździe działaczy wiejskich SN w Warszawie z udziałem 1200 osób; w ostatnich latach przed wybuchem wojny, na zebraniach Rady Naczelnej wraz z T. Bieleckim z reguły wygłaszał referaty w imieniu KG lub ZG. W sierpniu 1937 w Kosowie brał – również wraz z T. Bieleckim – udział w naradach z R. Dmowskim „o sprawach personalnych jak i o dalszej linii programowej SN”.

Od marca 1938 redagował miesięcznik ideowo-polityczny „Polityka Narodowa”, pismo nawiązujące do tradycji „Przeglądu Wszechpolskiego”, stawiające sobie za cel wytyczanie – po wycofaniu się R. Dmowskiego z życia politycznego – kierunku polityki narodowej. Na łamach prasy narodowej B. poddawał krytyce ustępliwość rządu polskiego wobec rosnących w siłę hitlerowskich Niemiec. W marcu 1938 stanął na czele akcji propagandowej, zmierzającej – w reakcji na zajęcie Austrii przez Niemcy – do traktatowego związania Litwy z Polską. Latem 1938 – wraz z S. Sachą i T. Bieleckim – przyczynił się do zablokowania zbyt radykalnych projektów formułowanych przez grupę J. Giertycha, która dążyła do aktywnej obrony integralności terytorialnej Czechosłowacji. We wrześniu 1938 niemal do ostatniej chwili dążył do zmiany nieprzychylnego wobec Czechosłowacji stanowiska rządu polskiego. Dnia 1 października 1938 uczestniczył w spotkaniu liderów opozycji, którego celem miało być zaprotestowanie przeciw polityce J. Becka i wysunięcie propozycji rokowań z południowym sąsiadem Polski. Oceniał, że włączenie Zaolzia do Polski trudno uznać za wystarczającą rekompensatę dla „wzrostu potęgi niemieckiej i za do-

stateczną przeciwwagę zdobytej dzięki rozbiorowi Czechosłowacji, w tej części Europy, przewagi niemieckiej”. Dopiero w marcu 1939, po zwrocie w polityce Wielkiej Brytanii wobec Polski oraz zmianie stanowiska polskiego rządu, B. poparł rząd w jego stanowczym sprzeciwie wobec żądań niemieckich. Nie przewidział zawarcia porozumienia niemiecko-sowieckiego. Dnia 1 kwietnia 1939 B. wraz z K. Kowalskim, T. Bieleckim, R. Rybarskim i W. Folkierskim z SN wziął udział w posiedzeniu Ogólnopolskiego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej. 24 czerwca 1939 na posiedzeniu KG SN został zgłoszony przez środowisko „starych” (R. Rybarskiego) jako kompromisowy kandydat na prezesa Stronnictwa, jednak w głosowaniu 25 czerwca Rada Naczelna nieznaną większością wybrała T. Bieleckiego. Na tym samym posiedzeniu RN przyjęła uchwałę, opartą na tezach referatu wygłoszonego przez B., w której znalazł się zapis o przywróceniu Polsce – w wyniku wojny z Niemcami – „ziem odwiecznie polskich”, szerszego oparcia o morze i zapewnienia panowania „nad całym Górnym Śląskiem i Prusami Wschodnimi”. W obliczu zbliżającej się nieuchronnie wojny z Niemcami B. formułował nie tylko postulat „rektyfikacji” granicy zachodniej w myśl dawnych planów R. Dmowskiego, ale również „zmianę stosunków politycznych w Europie środkowej i wschodniej, która by, w sposób trwały, zapewniała Polsce rozwój i bezpieczeństwo”.

W dniu 1 września 1939 miał się spotkać w Warszawie z W. Witosem i W. Sikorskim, jednak spotkanie udaremnił wybuch wojny. Nie będąc powołany do służby wojskowej, po wybuchu wojny uczestniczył w naradach kierownictwa SN w Warszawie, a następnie w Lublinie; 13 października wziął udział w Warszawie w konspiracyjnym posiedzeniu KG i ZG, na którym powołano nadzwyczajne władze, 6-osobowe prezydium ZG „Kwadratu”, z p. o. prezesem M. Trajdosem oraz B. jako członkiem. W grudniu 1939 podjął nieudaną próbę przedostania się na Zachód, w związku z czym przejściowo utracił miejsce we władzach Stronnictwa, jednak po powrocie do Warszawy w styczniu 1940 ponownie wszedł w skład Prezydium ZG i pozostawał jego członkiem (ps. „Zy-zio”) do kwietnia 1944. Był – obok W. Jaworskiego – najdłużej urzędującym członkiem prezydium Zarządu konspiracyjnego SN. Z chwilą ukonstytuowania w marcu 1944 podziemnej Rady Jedności Narodowej (9 stycznia 1944 – dekret Delegata Rządu o powołaniu 17-osobowej RJN) był jednym z trzech reprezentantów „Kwadratu” (ps. „Oleśnicki”) w polskim parlamencie.

Z 15/16 kwietnia 1944 został przerzucony (operacja „Most I”) do Londynu jako reprezentant „Kwadratu”. 25 kwietnia wziął – wraz z gen. S. Tatarem i premierem S. Mikołajczykiem – udział w spotkaniu z W. Churchilllem, na którym zdecydowanie wystąpił z polskimi postulatami odnośnie granicy wschodniej

państwa. Dnia 5 maja B. w rozmowach ze S. Mikołajczykiem i przedstawicielami stronnictw zasiadających w Radzie Narodowej, występując w imieniu podziemnego Stronnictwa, poparł stanowisko Bieleckiego, żądając rekonstrukcji rządu i objęcia trzech stanowisk ministerialnych przez przedstawicieli SN, wyznaczonych przez prezesa. Pozostał lojalny wobec T. Bieleckiego, nie przyjmując oferowanej mu przez S. Mikołajczyka funkcji ministra i faktycznego wicepremiera. Natomiast objął stanowisko Ministra Spraw Wewnętrznych (oraz przewodniczącego Komitetu do Spraw Kraju) w rządzie T. Arciszewskiego (29 listopada 1944–2 lipca 1947) a następnie w rządzie T. Bora-Komorowskiego (2 lipca 1947–10 lutego 1949). Wprawdzie odpowiadał za kontakty z Krajem, jednak jego pozycja była słabsza niż poprzednich ministrów, ze względu na ograniczone możliwości nawiązywania łączności. W tej sytuacji opowiadał się za przejściem przez krajowy ośrodek wiodącej roli w polityce wewnętrznej oraz sprawowaniem przez rząd w Londynie funkcji reprezentanta spraw polskich na arenie międzynarodowej. W lutym 1945 (wraz z A. Pragierem i A. Tarnowskim) był współautorem tekstu deklaracji rządowej, protestującej przeciw postanowieniom jałtańskim. Z perspektywy długodystansowca uważał, że: „Porozumienie Rosją bez ujemy dla naszej niepodległości jest możliwe, jeżeli przetrwamy do okresu nieuniknionych trudności, na jakie napotka Rosja w środkowej i wschodniej Europie”. W rezultacie konfliktu o następstwo po prezydencie W. Raczkiewiczu, B. 24 czerwca 1947 złożył wniosek o dymisję rządu, przegłosowany 7 głosami przeciw 2 (T. Arciszewski, J. Kwapiński). Na posiedzeniu rządu 22 października 1947 skutecznie wnioskował o przyjęcie odezwy, wzywającej młodzież do rozwiązywania „oddziałów leśnych”.

W emigracyjnym Stronnictwie Narodowym sprawował – jako członek przedwojennego Komitetu Głównego – kierownicze funkcje m.in. w Komitecie Politycznym, a ponadto w latach 1945–1948 wchodził w skład Centralnego Wydziału Wykonawczego SN, natomiast na londyńskim Zjeździe delegatów i mężów zaufania SN w dniach 1–3 maja 1948 znalazł się wśród członków Rady – nowego organu SN w Wielkiej Brytanii.

Po dymisji rządu T. Bora-Komorowskiego został wysunięty przez SN jako kandydat na premiera (11 marca 1949), jednak wobec negatywnego stanowiska prezydenta A. Zaleskiego, SN nie weszło do nowego rządu i znalazło się w opozycji wobec „obozu zamkowego”. Wraz z T. Bieleckim i E. Sojką uczestniczył w rozmowach, które doprowadziły do zawiązania 4 grudnia 1949 Rady Politycznej. W latach 1949–1954 był jednym z wiceprzewodniczących RP oraz przewodniczącym Komisji do Spraw Zagranicznych. 14 marca 1954 wraz z T. Bieleckim i W. Folkierskim w imieniu SN podpisał Akt Zjednoczenia skut-

kująco utworzeniem Tymczasowej Rady Jedności Narodowej (RJN), w której do 1972 roku był jednym z reprezentantów SN.

W latach 1953–1954 był jednym z oskarżonych przez K. Tychotę o współpracę z wywiadem amerykańskim oraz defraudacji finansowe (tzw. „afery Bergu”) i miał – wraz z 8 innymi politykami – stanąć przed Sądem Obywatelskim. Do rozprawy nie doszło, ponieważ oskarżeni nie wyrazili zgody na poddanie się jego jurysdykcji. Dnia 3 listopada 1956 na posiedzeniu RJN oświadczył: „Walcząc z Rosją o całkowite uniezależnienie Polski pamiętać musimy, że dzisiaj mamy z nią jeden wspólny interes: jest nim kwestia niemiecka [...] jedynym państwem, które zagwarantowało naszą granicę zachodnią jest Rosja”.

17 lutego 1962 w Londynie odbył się uroczysty wieczór z kolacją, z okazji 50-lecia jego pracy politycznej, z udziałem m.in. ambasadora Raczyńskiego, przewodniczącego TRJN Czerwińskiego, gen. S. Kopańskiego, M. Kukiela i licznych działaczy SN. W październiku 1962 wygłosił jeden z trzech referatów (obok A. Ciołkosza i K. Sabbata) na Pierwszym Ogólnym Zjeździe Polaków w Wielkiej Brytanii. 19 listopada 1966, po śmierci gen. T. Bora-Komorowskiego, bez powodzenia kandydował do Rady Trzech, konkurując z A. Ciołkoszem (ostatecznie wybrano gen. R. Odzierżyńskiego). W tymże roku wziął udział w I Światowym Zjeździe Polski Walczącej w Londynie.

Ostatnim przejawem aktywności politycznej B. był jego udział w wydarzeniach, które w 1972 roku doprowadziły do „wyjścia z legalizmu” emigracyjnego SN i utworzenia 2 grudnia 1972 Polskiego Zjednoczenia Narodowego, w skład którego weszli przedstawiciele SN, SP i osoby bezpartyjne. B. był członkiem Rady PZN, zaś 13 lutego 1973 stanął na czele powołanego przez PZN Polskiego Funduszu Narodowego. W wypowiedzi nadesłanej na zjazd założycielski zwracał uwagę na konieczność podjęcia działań, by na przygotowywanej konferencji bezpieczeństwa europejskiego w Helsinkach znalazły się „pożądane dla nas postulaty polityczne”, a także powtórzył swój pogląd, że droga do niepodległej Polski wymaga „trwałego, długodystansowego wysiłku i realnej, sensownej polityki”. W latach 70. doszedł do przekonania, że w zjednoczonej Europie pierwszoplanową rolę będą odgrywały Niemcy, a nie Francja – nie wpłynęło to na jego pozytywną ocenę procesu jednoczenia państw kontynentu.

Był do 1976 roku przewodniczącym Komitetu Politycznego SN na uchodźstwie. Publikował na łamach „Myśli Polskiej”, gdzie do początku lat 70. zamieszczał artykuły wstępne, a także kwartalnika „Poland & Germany”, gdzie ukazywały się jego analizy polityczne, dotyczące Niemiec i stosunków polsko-niemieckich. Jego teksty programowe, wygłaszane na zjazdach SN oraz drukowane na łamach „Myśli Polskiej”, wyznaczały obowiązujący kierunek en-

deckiej refleksji geopolitycznej. W latach 70. – z powodu pogarszającego się stanu zdrowia – stopniowo tracił możliwości oddziaływania na kurczącej się środowisko narodowe. Ostatnie jego wystąpienie miało miejsce na zjeździe SN w czerwcu 1976. Zmarł 1 lipca 1979 w Londynie i został pochowany na cmentarzu Gunnersbury.

B. był „typem refleksyjnym”, niedającym się ponosić odruchom: jego wieloletni współpracownik oceniał, że B. „precyzyjnie i logicznie myśli”, „przeważają w nim pierwiastki racjonalne nad irracjonalnymi” (T. Bielecki). Z kolei emigracyjny publicysta narodowy stwierdził, że B. to „jeden z najinteligentniejszych ludzi, jakich zdarzyło mi się spotkać”, „Mówił i pisał znakomicie, póki nie stracił wzroku i słuchu” (W. Wasiutyński). W środowisku narodowym uchodził za „człowieka kompromisowego, nie zamieszanego w personalne waśnie, a jednocześnie uważany był za wybitnego publicystę i cieszył się dużym autorytetem”. W centrum jego zainteresowania znajdowała się problematyka polityki zagranicznej czy też szerszej geopolityki. Po 1935 roku odgrywał wiodącą rolę w Stronnictwie Narodowym. Jeszcze przed wybuchem wojny wraz z T. Bieleckim w praktyce kierował pracami Zarządu Głównego, choć potrafił zachować dobre stosunki z prezesem K. Kowalskim. Na emigracji, po 1944 wzrosła jego rola jako najważniejszego współpracownika T. Bieleckiego i najwyższego (po T. Bieleckim) rangą przedstawiciela przedwojennego Stronnictwa. Był współtwórcą koncepcji polityki „długiego trwania”, której celem było przetrwanie Stronnictwa w formie kadrowej oraz utrzymanie „Myśli Polskiej” jako „łącznika i flagi ideologii”, do momentu nastania sprzyjającej koniunktury międzynarodowej. Fundamentalnym założeniem jego koncepcji geopolitycznej było uznanie konieczności obalenia porządku jałtańskiego. Początkowo liczył się z możliwością dokonania tego drogą konfliktu zbrojnego, w którym najważniejszym sprzymierzeńcem „sprawy polskiej” miały być Stany Zjednoczone. W późniejszym okresie, rozczarowany polityką amerykańską, którą obarczył współodpowiedzialnością za skonstruowanie „porządku jałtańskiego” i której zarzucał brak „szerszego poglądu” na politykę, z rosnącą sympatią obserwował proces budowy zjednoczonej Europy i jako admirator europejskiej polityki Ch. de Gaulle’a nawiązywał do przedwojennej endeckiej koncepcji polityki francuskiej. B. zdawał sobie sprawę, że każda zmiana *status quo* w Europie wiąże się z niebezpieczeństwem zakwestionowania polskiej granicy zachodniej. Wyróżniał się wśród polityków polskiego Londynu tym, że kwestię utrwalenia granicy na Odrze i Nysie uważał za bezwzględnie priorytetową i gotów był nawet przyznać, że w tej sprawie interesy Polski łączą się z interesami Związku Sowieckiego. Bezpieczeństwo przyszłej Polski upatrywał w zjednoczeniu

z innymi państwami Europy środkowo-wschodniej. Warunkiem pojednania polsko-niemieckiego było uznanie powojennej granicy, natomiast polsko-rosyjskiego: wycofanie obcych wojsk z Polski i poszanowanie przez Rosję polskiej suwerenności. B. uważał, że los Polski pozostaje nierozzerwalnie związany z zagadnieniem Europy i tym uzasadniał swój optymizm w kwestii odzyskania przez Polskę niepodległości.

Bibliografia

- Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 1, Toruń 2003.
- Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994.
- Kunert A.K., *Ilustrowany przewodnik po Polsce Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1996.
- Muzeum Niepodległości w Warszawie, *Archiwum Zygmunta Berezowskiego* (zespół nr 109).
- Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki i W. Dzwonkowski, Warszawa 1928.
- Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939: słownik biograficzny*, red. nauk. A.K. Kunert, t. 1, Warszawa 1998.
- Polish Institute and Sikorski Museum (Londyn), *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Korespondencja prywatna ministra Berezowskiego (1944–1946)*.
- Rzepeccy T. i K., *Sejm i Senat 1922–1927*.
- Rzepeccy T. i K., *Sejm i Senat 1928–1933; Czy wiesz, kto to jest*, Warszawa 1939.
- Dargas A., *Zmarł Zygmunt Berezowski*, „Myśl Polska”, 1 czerwca/15 lipca 1979, nr 11/15, s. 20.
- 50 lecie pracy politycznej Zygmunta Berezowskiego*, „Myśl Polska”, 1 marca 1962, nr 5, s. 2–3.
- Bieniecki K., *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Kraków 1994.
- Duraczyński E., *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943–lipiec 1944*, Warszawa 1986.
- Dzięciołowski S., *Parlament Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2004.
- Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.
- Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.
- Kilian S., *Myśl społeczno-polityczna Tadeusza Bieleckiego*, Kraków 2000.
- Mackiewicz S., *Zielone oczy*, Warszawa 1958.
- Maj E., *Związek Ludowo-Narodowy (1919–1928). Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000.

- Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, red. A. Friszke, Warszawa 1995.
- Noiński E., *Z korespondencji Zygmunta Berezowskiego ze Stanisławem Mikołajczykiem (maj–październik 1944 r.)*, „Niepodległość i Pamięć” 2011, nr 34.
- Terej J.J., *Idee, mity i realia: Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971.
- Terej J.J., *Rzeczywistość i polityka*, Warszawa 1971.
- Turek W., *Polska i Europa w dwudziestoleciu międzywojennym: bilans polityki polskiej w publicystyce Zygmunta Berezowskiego, [w:] Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. I, Gorzów Wielkopolski 2010.
- Turek W., *Polityka polska wobec Europy, Niemiec i Rosji: koncepcje geopolityczne Zygmunta Berezowskiego na łamach „Myśli Polskiej” w latach 1944–1976, [w:] Epigoństwo czy twórcza ciągłość?*, Toruń 2011.
- Urban A., *Emigracyjny dramat*, Warszawa 1998.
- Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994.